

Сағындықұлы Б.,
Құлжанова Б.Р.

**Түркі тілдеріндегі табыс септік
жалғауларының формалары
қалай пайда болған?**

Табыс септігінің формалары тарихқа белгісіз бағзы заманда болмаған. Автор оның қалай пайда болғандығын тың дерктер арқылы ғылыми жолмен түсіндіреді. Табыс септігі формаларының фонетикалық өзгерістерін тарихи жазба ескерткіштерден мысалдар келтіре отырып, баяндайды. Мақала өзінің жаңашылдығымен құнды. Таратып айтсақ, бұрын ғылымға белгісіз болып келген мынадай тұжырымдар бар. Тәуелдік жалғауы көне формаларының құрамындағы н, өлі формаға айналған соң, табыс септігінің ықшамдалған тұлғасы –ы/-і, -у/-ү жалғауларының алдынан қосылып, бір-біріне әбден сіңісіп кеткен. Табыс септігі (варианттары аса көп сияқты көрінгенмен) айналып келгенде, бір-ақ формадан шыққан. Ол – *уқ. Табыс септігі жалғауының мағынасын сақтап қалуда –ы/-и, -у/-ү дауыстылары ерекше қызмет атқарған. Алдынан н, соңынан ғ дауыссыздарының седл-бесуі –тарихи даму нәтижесі.

Түйін сөздер: жалғаулар, түркі тілдері, фонетикалық өзгерістер, жазба ескерткіштер, тың деректер.

Sagyndykuly B.,
Kulzhanova B.

**How did accusative case
endings forms appear in Turkic
languages?**

Accusative case forms didn't exist in ancient time and they were unknown. Author explains their background by new sources. He tries to report phonetic changes of accusative case forms by examples from historical written manuscripts. Article is valuable with its novelty. There are some conclusions which were unknown to the science before. Old forms of possessive case have н became dead form, then concise form of accusative case were added before endings ы/-і, -у/-ү and assimilated very well with each other. Accusative case (despite that it seems to have many variants) was derived from only one form. It is – *уқ. Vowels –ы/-и, -у/-ү worked to keep meanings of the endings of accusative case. Position of consonant ғ–is a result of historical development.

Key words: endings, Turkic languages, phonetic changing, written manuscripts, new facts.

Сағындықұлы Б.,
Кулжанова Б.Р.

**Как появились форманты
винительного падежа
в тюркских языках?**

Нынешние формы винительного падежа не существовали неизвестные для истории времена. Авторданной статье используя доказательства научно объясняет историю их появления. Автор расскрывает различные фонетические изменения произошедшие с формой винительного падежа, приводя пример с письменных памятников. Статья ценна своей новизной. Формантам винительного падежа –ы/-і, -у/ү прибавился н, который раньше был в составе окончания формы принадлежности. Это недавнее времени были неизвестна науке. Винительный падеж (несмотря на множественное количество вариантов) появился только из одной формы. Это – *уқ. Огромный вклад в сохранении смысла окончаний винительного падежа оказали гласные ы/і, у/ү.

Ключевые слова: окончания, аффикс, тюркские языки, фонетические изменения, письменные памятники, новые источники.

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ТАБЫС СЕПТІК ЖАЛҒАУЛАРЫНЫҢ ФОРМАЛАРЫ ҚАЛАЙ ПАЙДА БОЛҒАН?

Зат есімге жалғанатын табыс септігінің жалғаулары -ны/-ні, -ды/-ді, -ты/-ті, -н. Бұл жалғаулардың ең соңғы тұрғанынан басқасының бәрі – бір қосымшаның әр түрлі фонетикалық варианттары болып саналады. Мұндағы -н тәуелдік жалғаулы зат есімнің үшінші жағынан кейін жалғанады. Қазақ тілінде табыс септігі тек тура толықтауыш қызметінде жұмсалатын септік деп есептеледі. Осы себептен табыс септігіндегі сөз сөйлем ішінде әрқашан сабақты етістіктен, яки сабақты етістік түбірден жасалған есім сөздермен синтаксистік қатынасқа түсіп, қимылдың, істің, әрекеттің тура объектісін көрсетеді. Табыс септігі ашық түрде және жасырын түрде айтылады. Табыс септігінің жасырын түрде қолданылуы – тілімізде өте жиі байқалатын құбылыс [5, 60].

Көне заманда және осы кезде қолданыста жүрген табыс септігінің бүкіл жалғауларын үш топқа бөліп қарастыруға болады: 1. -уғ/-үг, -ығ/-иг, -ғ/-г; 2. -ы/-і; 3. -ны/-ні, -н. Бір ғажабы, -ғ/-г дыбысына аяқталған тұлғалар мен н дыбысынан басталатын жалғау орхон-енисей ескерткіштерінде жарыса қолданылады. Өзге септіктер сияқты табыс септігі жалғауларының шығу тегі де түркологтардың назарын ерекше аударды. Өз пікірімізді айту үшін алдымен әйгілі ғалымдардың бірқатар болжамдарына шолу жасалық.

Жоғарыдағы көрсетілген үш топтағы -ы/-і және -ны/-ні варианттарын барлық түркологтар дерлік, бір негізден пайда болған деп есептейді. В.В. Радлов -ығ/-иг, -уғ/-үг, -ғ/-г варианттарын соңғы екі вариантқа мүлде қатысы жоқ деп үзілді-кесілді тұжырым жасайды. Оның ұғымынша, есімдіктерге жалғанған -ы/-і жылысу заңы бойынша н-ді қосып алып, есімдерге жалғанатын -ығ/-иг, -уғ/-үг, варианттарын тарихи даму барысында ығыстырып жіберген. П.М. Мелиоранский мұны -ығ/-иг-ді осман, азербайжан, якут тілдеріндегі табыс септігі жалғауы -ы/-і-нің көне түркі тіліндегі қосымша формасы деп болжайды. В. Бангтің пікірі П.М.Мелиоранскийдің пікірімен үндеседі және оны қолдайды, олар бірнеше фактілердің негізінде -ығ/-иг формасынан, ғ/г-дыбысының түсіріліп айтылуы нәтижесінде, -ы/-и пайда болған деп санайды. «... что аффикс -ы в языках огузской группы развился из -ығ в результате выпадения конечного ғ» (Мелиоранский, 1899, 28) [9, 38].

В.А. Богородицкий бұл жалғаудың алғашқы түрі оңтүстік-батыс тілдерінде кездесетін -ы/-і варианты деп қарайды. Есімдік түбірге жалғанған кезде түбірдің соңғы -н дыбысы морфологиялық жылысу заңы бойынша қосымшаға ауысқан (мен+і>ме+ні). Кейін осы құрамда есімдердің септелуіне де ауысқан. А.Н. Кононов табыстың көне түркі тіліндегі тұлғасы -ғ(-ығ, -іг) ілік септік жалғауы құрамындағы мұрын жолды -н дыбысының (-ың) өзгеруінен шыққан деп шамалайды [12, 155].

Г.Ф. Благова өзінің зерттеуінде -ғ тек қана зат есімдерге (не соның қызметіндегілерге), -ы – тәуелденген сөздерге, -ны есімдіктерге жалғанған деп қарайды (14. с. 112-126). -ығ/-іг XIII-XIV ғасырлар ескерткіштерінде мүлде ұшыраспайды. Тува, хакас тілдерінде *тіріг, сарыг* сияқты сөздерде -ығ/-иг формасы сақталған. Осы тілдерде табыс септігінің (онымен омонимдес) -ығ/-иг формасының сақталмауы бірқатар түркологтарға күман тудырды. Олар -ығ/-иг-тен -ы/-и-дің пайда болуы мүмкін емес деп есептейді (СИГТЯ, 94). -ғ- да, -ы- да, -ны- да бір негізден шыққандығын төменде нақты фактілермен дәлелдейміз. Орта ғасыр ескерткіштерінде -ғ формасы зат есімдерде, -ы формасы тәуелденген сөздерде, -ны формасы есімдіктерде көбірек сақталып қалған.

Біздің ұзақ жылдар бойғы зерттеу жұмысымыз табыс септігі формаларының, варианттары қанша көп болса да, түпкі тегі бір екендігін көрсетті. Ол – *-уқ формасы болып шықты. Бұл форма жіңішкергенде – -үк, ұяңданғанда -үг/-үг, еріндіктер езуліктерге айналғанда -ығ/-иг формаларына өзгереді.

Демек, орхон-енисей ескерткіштерінде, қарлұқ-ұйғыр жазбаларында, сондай-ақ «Құтадғу биликте» көп ұшырайтын -ығ/-иг формалары еріндік дауыстылардың езулікке айналу процесінде пайда болған варианттар. Еріндік дауыстылардың езулік дауыстыларға айналуын көне тілдер мен жаңа тілдерді өзара салыстырғанда әрдайым ұшыратып отырамыз.

Көне түркі тілінде табыс септігінің жалғауы ретінде жұмсалған -ығ/-иг формасы тарихқа белгісіз ежелгі дәуірлерде сөз жасайтын жұрнақтың қызметін атқарған. Ол кезінде есімнен етістік, етістіктен есім, есімнен есім, етістіктен етістік жасайтын ең өнімді жұрнақтардың бірі болған. Мұның кейбір қалдықтары қазіргі қазақ тілінде де сақталып қалған. Мысалдар:

Жау+ық ет. *Жауласу, қастасу, өштесу.*

Жан+ық ет. *Жанын салу, жанталасу.*

Жел+ік ет. *Бірдемеге елігу, еліру, құмарлану, ауестену.*

Көз+ік ет. *Жолығу, кездесу, көзіне түсу; көз түйін ауыру.*

Сез+ік зат. *Бір нәрсеге күдіктенуден туған күмән, шүбә.*

Тол+ық сын. *Ет-жеңді келген, семіз. үст. Бүтіндей, тұтас.*

Тол+ық ет. *Үстемелеп қосылғаннан толыға, молая түсу.*

Тұн+ық сын. *Кіршіксіз, таза, мөлдір.*

Біл+ік зат. *Санамен аңдарлық түсінік.*

Сөз+үг зат. *Әңгіме-дүкен, толғау, аталы сөз, арнау, дастан.*

Келтірілген сөзтізбеге назар аударсақ, біздің заманымызда сөз жасау қабілетінен айрылған, өлі -ық/-ік жұрнағы арқылы жау (өштескен, қастасқан адам, дұшпан), жан (жан-жануарларға тіршілік беретін рух), жел (кейде қатты, кейде баяу соғатын ауаның ағымы), көз (көру мүшесі) зат есімдерінен туынды етістіктер; сез (бір нәрсені іштей түсіну, аңғару, білу), біл (бір нәрсе жайында толық хабардар болу, ұғу; түсіну) етістіктерінен туынды зат есімдер; тол (бір нәрсенің ішкі деңгейіне, кенересіне жете шүпілдеу), тұн (су не сол сияқты лайланған сұйық заттардың тыныш күйде тұрып тазаруы, мөлдір түске енуі) етістіктерінен туынды сын есімдер жасалған. Тол (бір нәрсенің ішкі деңгейіне, кенересіне жете шүпілдеу) етістігінен тол+ық (үстемелеп қосылғаннан толыға, молая түсу) туынды етістігі пайда болса, сөз (заттар мен құбылыстардың атауын білдіретін тілдің белгілі бір мағынасы бар негізгі бірлігі) зат есімінен қазіргі кезде архаизмге айналған сөз+үг(әңгіме-дүкен, толғау, аталы сөз, арнау, дастан) зат есімі туындаған. Бұлардың арасында зат есімнен етістік, етістіктен зат есім және сын есім, етістіктен етістік тудырған бәріне бірдей ортақ -ық/-ік формасы өлі тұлғаға айналғаннан кейін түбірге ажыратуға келмейтіндей болып әбден сіңісіп кеткен. Қазір әдепкі түбір, түпкі түбір сияқты ұғынылады. Ал зат есімнен зат есім жасаған -ық/-ік, -ығ/-иг жұрнағы тарихи даму барысында бірте-бірте табыс септігінің жалғауына айналған. Мысалдар:

Байат аты бирла сөзүг башладым (ҚБ, 12-бәйіт)
Тәңірі есімінен дастанымды бастадым.

Бұл жерде сөзүг зат есімі «баяндалатын сөз» мағынасында тұр. Қазіргі түсінікке орай «дастан» деп те аударуға болады. Атау септігінде нольдік формада. Жасырын тұрғанда табыс септігі атау формасымен тең түседі. Анығырақ айтқанда, -үг зат есімнен зат есім жасап тұрған жұрнақ. «Құтадғу билиг» ескерткішінен алынған

бәйіттің осы жолы біздің заманның түсінегі бойынша «Тәңірі есімімен сөзімді бастадым» деп те аударуға болады. Бұл ретте сөз – түбір, -үг – табыс септігінің жалғауы болып шығады. Алайда, тіл мен сөйлеу бір емес. Сөз – тіл элементі болса, сөзүг – сөйлеу (сөйленіс) элементі. Сөз бен сөзүг сөзформаларын шатастыруға болмайды. Сөз – түбір, сөзүг – туынды түбір. Көне тілде -үг жұрнақ қызметінде тұр, табыс септігі жалғауының міндетін жүктеп тұрған жоқ.

Сөзүг сөзләдәчи азар һәм йазар
Уқушлуғ ешитсә оңарур түзер (ҚБ, 202-бәйіт)
Әңгіме айтушы кейде адасып кетсе, кейде жаңылады
Ақылды адам есітсе, оны түзетеді, дұрыс қалпына келтіреді.

Бұл ретте де әдепкі бәйіттегідей сөзүг зат есімнен жасалған зат есім ретінде қабылданылады. Тағы бір мысал.

Сөзүг өгүси бар йәма сөккүси (ҚБ, 45-бәйіт)
Айтылған сөздің мақтаулысы бар, даттаулысы бар.

Осы бәйіт жолындағы сөзүг сөзформасын екіге бөліп, сөз+үг түрінде ажыратсақ, -үг біз күткендегідей табыс септігі жалғауының мағынасын бермейді, ілік септігінің жалғауы ретінде түсініледі. Сөзбе-сөз «Сөз+дің мақтаулысы бар және даттаулысы» деп деп аударуға болады. Шындығында ілік септігінің формасы бұл бәйітте жасырын тұр. «Сөзүг(+тің) өгүси бар йәма сөккүси» қалпында ұғынуымыз керек. Сонда -үг-ті ілік септігінің де, табыс септігінің де жалғауы ретінде шатастыруға болмайды. Қайталап айтамыз, сөз+үг – туынды сөз, -үг – сөз жасаушы жұрнақ. Айтылған жұрнақтың сөз тудырушылық қасиетін заттық мағына беретін көне бір сөз төңірегінде ғана әңгімелеп отырмыз. Арнайы зерттеушілер, әлбетте, мұндай фактілердің санын көбейте алады. Ғылыми қорытынды жасауға қазақ тілінде сақталып қалған көне жұрнақ сарқыншақтары жеткілікті деп есептейміз. Зат есімнен зат есім жасаған -ығ/-иг жұрнағы сонау орхон-енисей жазбаларында-ақ табыс септігі жалғауына айналып кеткен. Мысалы, не қағанқа ичиг күчиг берүрмән (ДТС, 405-бәйіт). Қай қағанға ісімді, күшімді берермін. Мұнда ич+иг (іс+ті), күч+иг (күш+ті) табыс септігі формасында тұр.

Төратги өзүрди сәчү йаңлуқ+уғ
Аңар берди ердам билиг өг уқ+уғ (ҚБ, 144-бәйіт)
Ақылды адамды жаратты, таңдаулы етті,
Оған өнер, білім, ақыл-ой, сана-сезім берді.

«Құтадғу билиг» ескерткішінен алынған бұл бәйітте йаңлуқ+уғ (адам+ды) сөзі табыс септігі

формасын қабылдап тұр. Дәл осы форма (-уғ) лексикалық мағынасы толық уқ (үк) етістігінен уқуғ (сана-сезім) зат есімін жасаған. Бұдан түркі тілдері дамуының ежелгі, көне дәуірлерінде -уғ/-үг, -ығ/-иг формаларының бірде жұрнақ қызметін, бірде табыс септігі жалғауының міндетін атқарғанын байқаймыз. -уғ/-үг, -ығ/-иг, -ғ формалары тілдік өмірге келмеген кезде табыс септігі үнемі нольдік формада тұрған, ешқандай жалғау қабылдамаған. Сабақты етістікпен қабыса байланысу арқылы табыс септігі мағынасын жеткізіп отырған.

Етістіктен есім, есімнен етістік, есімнен есім, етістіктен етістік жасайтын әмбебап (универсал) -уғ/-үг, -ығ/-иг жұрнақтарының арасынан зат есімнен зат есім жасайтын -уғ/-үг, -ығ/-иг жұрнағының бөлініп шығып табыс септігі жалғауының қызметін атқара бастағанын жоғарыда айтып өттік. Жұрнақтан жалғауға айналған бұл форма кезінде жай септеуге де, тәуелді септеуге де, есімдіктердің септелуіне де қатысқан.

А.Н. Кононов зерттеу барысында орхон-енисей ескерткіштері тілінде табыс септігі жалғауында тұрған бір ғана есімдік – мен+иг сөз формасын анықтаған. Бұл қазақ тіліндегі мен+і, сен+і табыс жалғаулы есімдігі ілгеріде мен+іг, сен+іг тұлғасында айтылған деген сөз. Оның есесіне көне түркі жазба ескерткіштері тілінде тәуелді септеудің -уғ/-үг, -ығ/-иг формасына аяқталған табыс септігі ұшырамайды. Солай бола тұрса да, П.М.Мелиоранский мен В.Банг бірнеше фактілер негізінде атап көрсеткеніндей, тарихи ескерткіштер тілінде, сондай-ақ қазіргі түрік, түрікмен, азербайжан, гагауз, якут тілдерінде кездесетін -у/-ү, -ы/-и формаларының -уғ/-үг, -ығ/-иг формаларынан шыққандығы дау тудырмайды. Үнемдеу заңы негізінде пайда болған -у/-ү, -ы/-иг тұлғалары мен толыққанды -уғ/-үг, -ығ/-иг тұлғалары «Құтадғу билиг» ескерткіші тілінде жарыса қолданылған. Екеуі де бір-бірімен тең түсіп, табыс септігі жалғауының мағынасын береді. Мысалы:

Елик бир күн олдурды йаңлуз өзи
Оқыды кераклаб көр Өгдүлмиш+и (ҚБ, 1762-бәйіт)
(Елік бір күні жалғыз өзі отырып
Өгдүлмишті керек етіп шақырды).

Ағырлады елиг көр Өгдүлмиш+иг
Сынады аңар берди барча ичиг (ҚБ, 1614-бәйіт)
(Елік Өгдүлмишті сыйлап құрметтеді,
Оған барлық істі тапсырып сынап көрді).

Кісі аты Өгдүлмишке бірде -и, бірде -иг тұлғалары жалғанғанымен, теңдей түсіп, табыс

септігі жалғауының міндетін атқарып тұр. ғ, г дауыссыздарының элизияға ұшырап, бірте-бірте жойылып кеткендігін, тілші түгіл, қарапайым оқушы да айырып-ажырата алады. Табыс септігіндегі ғ, г дыбыстарының мүлдем өшіп кетуі осы септіктен кейін ешбір қосымшаның жалғанбауынан деп білеміз.

Сонымен көне түркі жазба ескерткіштерінде кездесетін фонетикалық варианттар – табыс септігінің көрсеткіштері -ғ/-г, -ығ/-иг, -уғ/-үг – ең ескі формалар болып табылады. -ғ/-г дауысты дыбысқа аяқталған түбірлерге, -уғ/-үг, -ығ/-иг дауыссыз дыбысқа аяқталған түбірлерге жалғанады. Үнемдеу заңының әсерінен ғ дыбысы түсіріліп айтылғанда -у/-ү, -ы/-и формалары табыс септігінің қызметін одан әрі атқара берген.

-ғ/-г, -ығ/-иг, -уғ/-үг тұлғалары қазіргі тілдерде кездеспейді. Көне түркі жазба ескерткіштерінде ғана сақталған. Мұның басты себебі түркі тілдерінде кейінгі замандарда сөз ортасында, сөз соңында ғ дыбысының түсіріліп айтылуы заңдылыққа айналуынан еді.

Ал -ны (-ні, -ды, -ді, -ті, -ті) варианты қалай шықты?

Йулуғ қылды малы тәни жаныны
Йалавач савунчи тилади көни (ҚБ, 51-бәйт)
(Малын да, тәнін де, жанын да садақа етті
Пайғамбардың сүйінішті жағдайын шын тіледі).

Билиглигкә сөзләдим ошбу сөзүм
Билигсиз тилини билүмәз өзүм (ҚБ, 199-бәйт)
(Осы сөзімді білімдіге арнап айттым,
Өзім білімсіз адамның тілін білмеймін).

Осы бәйіттердегі табыс жалғаулы «жаныны» (жанын), «тилини» (тілін) сөздерін екі ыңғайда бөлшектеуге болады: 1) жан+ын+ы, тил+ин+и; 2) жан+ы+ны, тил+и+ни. Бірінші – диахрониялық тұрғыдан былайша сипатталады: -ын/-ин – тәуелдік жалғауының көне формасы, -ы/-и – табыс септігі. Бұлайша бөлгенде оның мысалға келтірілген 51-бәйіттегі савунч+и (сүйінішін) табыс жалғаулы сөзінен ешқандай айырмашы-

лығы жоқ. Екіншісі – синхрониялық тұрғыдан -ы/-и тәуелдік жалғауының үнемделген жаңа формасы болады да, -ны/-ни жылысу процесінің нәтижесінде кейін қалыптасқан табыс септігі ретінде түсініледі. Дәлірек айтқанда, тәуелдік жалғауы көне формасының құрамындағы н, өлі формаға айналған соң, табыс септігінің ықшамдалған тұлғасы -ы/-і, -у/-ү жалғауларының алдынан қосылып, бір-біріне әбден сіңісіп кеткен. Бір жағынан, н дауыстыға аяқталған түбірлерге, негіздерге дауыстыдан басталатын (-ы/-и, -у/-ү) қосымшасы жалғанғанда тұтығып қалмас үшін сына дыбыс сияқты қызмет атқарады. Әуелгі кездерде барлық зат есімдерге (немесе соның қызметін атқаратын сөздерге) бірыңғай -ны/-ни формасы жалғанғанымен, кейбір тілдерде бірте-бірте фонетикалық -ды/-ді, -ты/-ті варианттары өмірге келді. Бұл ретте өзге тілдерден енген аяғы т-ге аяқталатын қос дауыссыздардың да ролі ерекше болса керек. Мысалы, дост, қаст, раст, бост. Бұлар табыс септігінің жалғауы жалғанғанда – дос+ты, қас+ты, рас+ты, бос+ты. Яғни т дыбысы табыс септігінің жалғауы -ы/-и, -у/-ү-ге жылысады. Мұндай факт түркі тілдерінің өзінде де жоқ емес. ХІҮ ғасырда өмір сүрген Сыпыра жыраудың толғауында: «Құба ұлдың шынты асылы сол болар» деген жол бар. Демек, шын сөзінің көне тұлғасы –шынт. Оған табыс септігі жалғауын жалғасақ – шын+ды. Олай болса, н ғана емес, т да қосымшаға жылысып келген дыбыстардың бірі. Қорыта келгенде, табыс септігі жалғауларының даму кестесі мына төмендегідей: -уқ>-ығ>-ы>ны; -үк>-иг>-н(і)>-ни(ні). Сөйтіп, табыс септігі (варианттары аса көп сияқты көрінгенімен) айналып келгенде, бір-ақ формадан шыққан. Ол – *-уқ. Табыс септігі жалғауының мағынасын сақтап қалуда -ы/-и, -у/-ү дауыстылары ерекше қызмет атқарған. Алдынан н, соңынан ғ дауыссыздарының селбесуі – тарихи даму нәтижелері.

Табыс септігінің бұлардан оқшау тұрған формасы – н. Ол тәуелдіктің үшінші жағы септелгенде пайда болады. Мысалы:

А.	үй+і	адам+ы	қала+сы
І.	үй+і+нің	адам+ы+ның	қала+сы+ның
Б.	үй+і+не	адам+ы+на	қала+сы+на
Т.	үй+і+н	адам+ы+н	қала+сы+н
Ж.	үй+і+нде	адам+ы+нда	қала+сы+нда
Ш.	үй+і+нен	адам+ы+нан	қала+сы+нан
К.	үй+і+мен	адам+ы+мен	қала+сы+мен

Кестеге көз жүгіртсек, табыс септігінен басқа төрт септіктің н сонорынан басталып тұрғанын байқаймыз. Олар – атап айтқанда, ілік, барыс, жатыс және шығыс септіктері. Тәуелдік жалғауының бұрынғы толық формасы -ын/-ін екендігі белгілі. Екі дыбыстан тұратын осы тұлға екіге жарылғанда -ы мен -і тәуелдіктің үшінші жағының міндетін одан әрі атқарған да, н өлі формаға айналып кеткен. Ол төрт түрлі күйге ұшыраған. Бірінші, атау және көмектес септікте элизияға ұшырап, ұшты-күйлі жойылып кеткен. Екінші, ілік, жатыс септіктері жалғауларына жай ғана жылыса салған: -ың/-ің>-н+ың/-н+ің; -да/-де>-н+да/-н+де. Үшінші, өзінен кейін қосылған қосымшаның басқы дыбысын ығыстырып жіберіп барып жылысқан. Бұған барыс, шығыс септіктері жатады: -ға/-ге>-н+ға/-н+ге>-на/-не; -тан/-тен>-н+тан/-н+тен>-нан/-нен. Төртінші, табыс септігінде тәуелдіктің үшінші жағының өлі н формасы «тіріледі», бірақ ол тәуелдіктің емес, табыс септігі жалғауының қызметін атқара бастайды. Басқаша айтсақ, тәуелдіктің бұрынғы толық формасы қалпына келеді де, ешқандай табыс септігі жалғауын қабылдамай-ақ, табыс септігі мәнін бере алады. Демек, н – табыс септігінің төл жалғауы

емес, бар болғаны тәуелдіктің үшінші жағының -ы мен -і-ден ажыраған өлі формасы ғана. Сондықтан оны шартты түрде ғана табыс септігінің жалғауы деп түсінеміз. В.В.Радлов пен В.А.Богородицкий жазып қалдырғанындай, н дыбысы морфологиялық жылысу заңы бойынша, есімдік түбірлерінен қосымшаға жылысқан емес, (мен+і>ме+ні, сен+і>се+ні) сияқты. Себебі, мен, сен есімдіктерінің құрамындағы н өлі емес, тірі. Қосымшаға жылысу үшін белгілі бір дыбыс өлі формаға айналуы шарт. Рас, жіктеу есімдігі үшінші жағының көне формасы -ан. Оның құрамындағы н соноры ан септелгенде қосымшаға ауысады: ан+ың үчүн> а+ның үчүн. Жіктеу есімдігі үшінші жағының түбірі өлі формаға айналғаннан кейін ғана жылысу құбылысы пайда болған: -ан екіге жарылған. Алайда мұны В.В.Радлов пен В.А.Богородицкий сияқты абсолюттендіруге, заңдылық ретінде тануға болмайды. Жалпы алғанда, табыс септігі жалғауларының даму жолы, міне, осындай.

Табыс септігі жалғауының осынша көп варианттарының арасынан «Кодекс куманикус» пен «Ат тухва аз-закыйа» ескерткіштерінің тілінде -ны/-ни, -н, -ы/-и варианттары ғана пайдаланылған.

Әдебиеттер

- 1 Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. – М., 1962.
- 2 Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2005.
- 3 Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. – Т. I. – М., 1953.
- 4 Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. – Алма-Ата: Наука, 1971.
- 5 Қазақ тілінің грамматикасы. Морфология. – Алматы: Ғылым, 1967.
- 6 Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – М.: Наука, 1986.
- 7 Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002.
- 8 Қалыбаева А., Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тілінің морфемалар жүйесі. – Алматы, 1986.
- 9 Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). – Ленинград: Наука, 1977.
- 10 Айдаров Ф., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы, 1971.
- 11 Фазылов Э.И., Зияева М.Т. Изысканный дар тюркскому языку. – Ташкент: Фан, 1978.
- 12 Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1988.
- 13 Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. – М., 1957.
- 14 Благова Г.Ф. Тюркское склонение в ареально-историческом освещении. – М.: Наука, 1982.
- 15 Қазақ грамматикасының өзекті мәселелері. – Алматы: Кіе, 2007.

References

- 1 Baskakov N.A. Vvedenie v izuchenie tjurkskih jazykov. – M., 1962.
- 2 Saғыndyқұly B. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2005.
- 3 Sevortjan Je.V. Affiksy imennogo slovoobrazovaniya v azerbajdzhanskom jazyke. – T. I. – M., 1953.
- 4 Ajdarov G. Jazyk orhonskih pamjatnikov drevnetjurkskoj pis'mennosti VIII veka. – Alma-Ata: Nauka, 1971.
- 5 Қазақ тілінің грамматикасы. Morfologija. – Алматы: Fylym, 1967.
- 6 Serebrennikov B.A., Gadzhieva N.Z. Sravnitel'no-istricheskaja grammatika tjurkskih jazykov. – M.: Nauka, 1986.
- 7 Қазақ грамматикасы. – Astana, 2002.
- 8 Qalybaeva A., Oralbaeva N. Qazirgi qazaq tiliniң morfemalar zhujesi. – Алматы, 1986.
- 9 Shherbak A.M. Oчерки по sravnitel'noj morfologii tjurkskih jazykov (Imja). – Leningrad: Nauka, 1977.
- 10 Ajdarov F., Quryshzhanov Ә., Tomanov M. Kөne tyrki zhazba eskertkisheriniң tili. – Алматы, 1971.
- 11 Fazylov Je.I., Zijaeva M.T. Izyskannyj dar tjurkskomu jazyku. – Tashkent: Fan, 1978.
- 12 Tomanov M. Қазақ тілінің tarihi grammatikasy. – Алматы: Mektep, 1988.
- 13 Ramstedt G.I. Vvedenie v altajskoe jazykoznanie. – M., 1957.
- 14 Blagova G.F. Tjurkskoe sklonenie v areal'no-istoricheskom osveshhenii. – M.: Nauka, 1982.
- 15 Қазақ грамматикасының өзекті мәселелері. – Алматы: Кіе, 2007.